

Александра Вулећ¹

Историјски институт Београд

Оригинални научни рад

УДК 314.6:314.117(497.15:497.11)“1890“

DOI 10.7251/SIC2609193V

COBISS.RS-ID 143961089

ДОСЕЉЕНИЦИ ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА: АНАЛИЗА ПОПИСА СТАНОВНИШТВА ИЗ 1890. ГОДИНЕ

Апстракт: *Рад се бави досељеницима из Босне и Херцеговине у Србији на основу података из пописа становништва Србије из 1890. године. У уводном делу рада разматран је значај пописа за проучавање миграционих кретања крајем 19. века, а потом је дат осврт на историографску и сродну литературу која се бави овом тематиком. Тежиште рада је на презентацији и анализи резултата пописа из 1890. године који се односе на становнике Србије рођене у Босни и Херцеговини: њихову бројност, регионалну расподелу, структуру према полу и типу насеља у којима су живели.*

Кључне ријечи: *Босна, Херцеговина, Србија, становништво, миграције, пописи становништва, досељеници, 19. век.*

Пописи становништва Србије као извор за проучавање досељеника из Босне и Херцеговине

Досељавање становништва у Србију из суседних области током 18. и 19. века тема је великог броја радова из области историје и сродних хуманистичких дисциплина. Као извори за изучавање ове тематике највише су коришћена етнографска и антропологеографска

¹aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

истраживања, док је у новије време тежиште у већој мери на архивским изворима. Публиковани резултати пописа Србије с краја 19. века, који садрже и податке о земљи рођења пописаних лица, у историографији и сродној литератури су само делимично коришћени у проучавањима миграционих кретања, и то углавном као допуна других извора.²

Поред интересовања за демографске карактеристике становништва Србије, српска статистика је од самих почетака обрађала пажњу и на кретање становништва у суседним областима, нарочито онима у којима су живели припадници српског народа. У време оснивања статистичке службе, почетком шездесетих година 19. века, то интересовање је, у складу са актуелним национално-политичким интересима, нарочито било усмерено на становништво Босне. Тако је у другој свесци Државописа Србије – прве званичне статистичке публикације у Кнежевини, после презентације и краћег разматрања резултата пописа становништва Србије из 1862/63. године, истакнуто: „Од како смо кроз минувши 60 година самостални постали, од то доба добили смо као народни задатак, да развитак друштвени од оближње сродне нам области Босне из очију не губимо.“³ Слична реторика била је присутна и у следећој свесци Државописа, приликом изношења резултата пописа становништва Србије из 1866. године: „Од како смо умочили перо да статистику Србије израђујемо, одма смо себи задатак поставили, да и ону остали крајева у којима Срби живе а повр свега њене посестриме Босне састављамо, оне земље, која је много векова политичну независну и зависну заједницу с њоме делила, у којој трезвени српски народ живи и која ће с њоме на вавек у тесном друштвеном одношају остати морати“.⁴ У другој свесци Државописа изнети су подаци из пописа турских кућа у Босни по санџацима из 1850. и 1863. године, а потом је разматран прираштај становништва у том периоду – муслиманског, православног и като-

² Подаци из пописа с краја 19. века коришћени су, на пример, у следећим радовима о миграцијама становништва: Видосава Николић-Стојанчевић, „Топлица. Етнички процеси и традиционална култура“, Топлица и Добрич, Насеља и порекло становништва, ур. Б. Челиковић (Београд: Службени гласник, САНУ, 2018), 161–357; Милош Јагодић, Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912) (Београд: Завод за уџбенике, 2008).

³ „Попис људства Србије у години 1863“, Државопис Србије 2 (1865), 16–17.

⁴ „Попис људства Србије у години 1866“, Државопис Србије 3 (1869), 109.

личког, док је у трећој свесци фокус био на прираштају хришћанског становништва 1807–1867.⁵ Подаци о броју становника Босне и Херцеговине из 1865. године објављени су и у засебном чланку у Гласнику Друштва српске словесности, а аутор овог непотписаног чланка је по свему судећи био оснивач српске статистике, Владимир Јакшић.⁶

Од седамдесетих година 19. века публиковани резултати пописа становништва Србије постајали су све обимнији, с фокусом на табеларне приказе демографских параметара становништва Србије и њихове анализе, на шта је утицала оновремена европска пракса. Истовремено је из пропратних текстова ишчезла национална реторика, што се може довести у везу не само са променом формата презентовања пописних резултата, већ и са променом политичке ситуације и редефинисањем националног наратива након Берлинског конгреса.⁷

Подаци о земљи рођења становништва Србије први пут су објављени у резултатима пописа из 1874. године. У резултатима наредног пописа, извршеног десет година касније, ти подаци су изостављени, да би се поново појавили у онима из 1890, 1895. и 1900. године.⁸ И док су у резултатима из 1874. били сврстани само у две категорије – рођени у Аустро-Угарској и другим земљама, а у резултатима из 1895. у једној, збирној рубрици, у резултатима из

⁵ Исто као и у другој и трећој напомени. Занимљив је и осврт на демографску ситуацију турског становништва у Босни, изнет у другој свесци Државописа: „Турци у Босни иако су сву за обрађивање способну земљу притисли, десетак и трећину од Срба узимају, данак врло мало плаћају и низаме не дају, ипак више народног имања троше, но што од своји поданика отму, те тако и против своје воље немилој смрти своје народности у недра трче“, „Попис људства Србије у години 1863“, 17.

⁶ О овоме видети: Нино Делић, „Структура становништва Босне и Херцеговине као политичко питање у времену Велике источне кризе“, Српски историјски часопис 8 (2025), 43. Начелник српске статистике Владимир Јакшић се 1864. године и у Министарству унутрашњих дела распитивао о броју православних становника Босне и Херцеговине, али му је тамо одговорено да те податке немају, „јер наши државници далеко ниже стоје, него да би на такве ствари могли обраћати своју пажњу“, Никола Крстић, Дневник. Јавни живот I, приредио Милош Јагодић (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 23.

⁷ Опширније у: Александра Вулегић, „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века“, Држава и политике управљања, ур. Петар В. Крстић (Београд: Историјски институт, 2017), 227–246.

⁸ Рубрика „странци“ појавила се већ у првим публикованим резултатима пописа – из 1846. године, као и у наредним изводима из пописа. Међутим, она се вероватно односила на стране држављане, видети: Јован Гавриловић, „Прилог за географију и статистику Србије“, Гласник Друштва српске словесности, III (1851), 188–189.

1890. и 1900. године подаци о земљи рођења су много детаљнији – сврстани су у двадесет четири рубрике, од којих се седамнаест односи на конкретне земље, односно регионе у случају Османског и Хабзбуршког царства. Досељеници су тако подељени на оне рођене у Аустрији, Белгији, Босни, Бугарској, Грчкој, Италији, Македонији, Немачкој, Румунији, Русији, Старој Србији, Турској, Угарској, Француској, Херцеговини, Хрватској-Славонији, Црној Гори и „другим државама“.

Осим података о земљи рођења, резултати пописа из 1890. и 1900. године омогућавају увид и у друга обележја становништва, попут матерњег језика, вероисповести, држављанства, година старости, брачног стања и професије.⁹ Нажалост, ови подаци се у већини случајева не могу међусобно укрштати, па тако нису од користи ни када се ради о досељеницима из Босне и Херцеговине. Такође, пописи не пружају информације ни о местима из којих су досељеници из других држава дошли. Осим ових ограничења, пописни резултати имају још неке недостатке. Први се тиче обухвата становништва пописима, које никад није апсолутно, а други – тачности прикупљених података. Будући да су демографски подаци прикупљени на основу изјава пописаних лица, без увида у релевантне документе, може се довести у питање њихова истинитост. У неким случајевима, из опортунистичких разлога, пописана лица могла су да дају нетачне податке. Тако су, на пример, још оновремени статистичари изразили сумњу у тачност података о држављанству прикупљених пописима у последњим деценијама 19. века; разлог за (претпостављено) давање неистинитог исказа у овом случају било је избегавање плаћање пореских обавеза. Када су у питању искази пописаних лица о земљи рођења, изражена је сумња у тачност тих података у случају досељеника са територија Османског царства. Поредећи пописне податке из 1890. и 1900. са архивским документима о насељавању нових крајева у време завршетка српско-турских ратова, Милош Јагодић је дошао до закључка да пописи приказују знатно мањи број досељеника него извори архивске прове-

⁹ Резултати пописа из 1895. године су мање детаљни од оних из 1890. и 1900. године, док су за пописе из 1905. и 1910. године објављени само прелиминарни резултати. Коначни резултати нису штампани због избијања балканских, а потом и Првог светског рата.

нијенције; по његовом мишљењу, разлог томе било је давање лажних исказа о земљи рођења, због страха пописаних лица од евентуалне репатријације.¹⁰ Ипак, треба имати у виду и да пописни подаци из 1890, а у још већој мери они из 1900. године, не одражавају стање на терену какво је постојало десет, односно двадесет година раније, у време интензивног насељавања, због текућих демографских процеса (морталитета, промене места боравка и сл). Имајућу и виду наведено, остављамо могућност да је број лица рођених у иностранству, у овом случају у Босни и Херцеговини, нађених пописима 1890. и 1900. године, био мањи од њиховог стварног броја. То нас онда води до бар једне непобитне чињенице – њихов број свакако није могао бити мањи. Више него бројност досељеника, у фокусу овог рада је њихова структура – регионална расподела, као и расподела према полу и типу насеља (градска/сеоска) која је, са делимичним изузетком „нових крајева“, углавном остала изван историографског интересовања. Будући да резултати пописа из 1890. године пружају нешто већи број информација о наведеним демографским карактеристикама од пописа из 1900, у овом раду ће они бити коришћени као примарни извор података.¹¹ Пре њихове анализе, осврнућемо се укратко на претходна истраживања досељавања становништва Босне и Херцеговине у Србију.

Досељеници из Босне и Херцеговине у историографским и сродним радовима

Досељавање у Србију из суседних области Османског царства нарочито је било интензивно у годинама по окончању устаничког периода, а потом по стицању политичке аутономије – током тридесетих и четрдесетих година 19. века. Будући да је референтна хронолошка тачка овог рада 1890. година, фокус нашег инте-

¹⁰ М. Јагодић, Српско албански односи у Косовском вилајету, 296–297.

¹¹ Становништво рођено у иностранству се у пописима из 1890. и 1900. може пратити на нивоу срезова и округа, а у попису из 1890. и на нивоу урбаних насеља. У оба пописа становништво је пописано и као „правно“ (званично је живело у месту пописа) и као „фактичко“ (било је присутно у месту пописа). У пописним резултатима сва демографска обележја су изведена на основу података о фактичком становништву, па су ти подаци коришћени и у овом раду.

ресовања је на литератури која се бавила миграционим процесима у другој половини 19. века. У историографији је већ установљено да је досељавање из Босне и Херцеговине у том периоду било у вези не само са економским, већ и са политичким приликама, и да се одвијало у таласима: у време буна и немира који су били учестали, таласи избеглица кретали су се према северу, преко Саве у Хабзбуршку Монархију, као и према истоку, преко Дрине у Србију. По окончању кризних ситуација, знатан део избеглог становништва враћао се у завичај. Тиме су се миграције из Босне и Херцеговине разликовале од оних из Црне Горе, које су биле мотивисане претежно економским разлозима и које су се одвијале готово континуирано током друге половине 18. и већег дела 19. века.

Миграционим таласима из Босне и Херцеговине у разматраном периоду најдетаљније се бавио Милош Јагодић у монографији о насељавању Србије током седме и осме деценије 19. века.¹² Према његовим истраживањима, заснованим претежно на архивској грађи, први знатнији талас досељавања из Босне и Херцеговине у помешном периоду десио се после гушења буна у Босанској Крајини и Посавини 1858. године и трајао је све до 1861; највећи број избеглица налазио се тада у Ваљевском округу (517), затим Шабачком (370), Београдском (95) и Подринском (29), док је у Ужичком округу регистровано само њих седморо.¹³ Нови талас миграција, изазван појачаним турским насиљем, уследио је почетком 1865. године. Избеглице које су породично пристизале у Шабачки округ, упућиване су у унутрашњост земље – углавном у Крагујевачки, а у мањем броју у Ваљевски и Руднички округ. Избегли самци распоређивани су унутар Шабачког округа, даље од границе с Босном. Средином априла у Србију је ушло око 600 Крајишника док се још на хиљаде њих припремало за прелазак Дрине. Прилив избеглица стварао је српској влади не само материјалне, већ и политичке проблеме. Будући да званично није прихватила долазак избеглица, миграције су се одвијале илегално, а током прве половине те године у Србију је стигло око хиљаду људи. Због изостанка државне подршке, већи-

¹² М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880* (Београд: Историјски институт, 2004).

¹³ *Исто*, 101.

на их је током лета исте године била принуђена да се врати у Босну, при чему су им турске власти омогућиле повратак.¹⁴

Следећи значајан талас досељавања везује се за Источну кризу, када је српско становништво масовно почело да преко Саве прелази у Хабзбуршку Монархију и преко Дрине у Србију.¹⁵ Већ током пролећа 1875. у Ужички округ пристизале су мање и веће групе избеглица из Босне. Према речима Љубомира Павловића, који је опис овог пограничног краја оставио у време када су сећања на те бурне дане била још увек свежа и жива, „сваки устанак и свака буна пунила је ова села“, закључно са Невесињским устанком и ратовима 1876–1878.¹⁶ По избијању устанка, хиљаде породица прешло је у овај сиромашни и већ пренатрпани округ, па су почетком септембра тамошње избеглице распоређиване по другим окрузима – Чачанском, Ваљевском, Рудничком, Подринском и Шабачком. Крајем године у Ужичком округу било је скоро хиљаду избеглица, а крајем априла наредне године око 15.000, док је у Шабачком округу евидентирано приближно 5.600 избеглих лица.¹⁷ По окончању Источне кризе и ратних дејстава у септембру 1878. уследио је процес репатријације, када се око 4.000 избеглица вратило у Босну и Херцеговину. Жељу да остане у Србији изразило је око 2.300 избеглица, углавном оних стационираних у Ужичком округу. Почетком 1880. године насељени су углавном у Ужичком округу (1.200–1.700), по-

¹⁴ Исто, 109–113. Порта је тврдила да је разлог овом исељеничком покрету Закон о насељавању странаца који је донет крајем фебруара 1865, као и да је српска влада преко својих агената растурала текст закона по Босни, у циљу подстицања тамошњег становништва на сеобу. У домаћој историографији преовладава мишљење да је овај закон, иако се номинално односио на све странце који су хтели да се населе у Србији, у пракси требало да пре свега регулише колонизацију Црногораца у источном делу Кнежевине, види: Исто, 109.

¹⁵ О разлозима за исељавање становништва које је прелазило у Хабзбуршку монархију видети: Илија Кецмановић, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)* (Sarajevo: Naučno društvo SR BiH, 1964); Galib Šljivo, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik X* (1989), 19–42.

¹⁶ За села око Ужица је навео и да у њима преовлађују досељеници из Црне Горе, [Новопазарског] Санџака, Старог Влаха и Херцеговине, а да готово нема никог из Босне иако је географски најближа, Љ. Павловић, „Ужичка Црна Гора“, Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Б. Челиковић (Београд: Службени гласник, САНУ 2010), 38.

¹⁷ М. Јагодић, Насељавање Кнежевине Србије, 124. По завршетку рата у Србији је из свих подручја Османског царства било око 140.000 избеглица; Исто.

том у Подринском (1.000–1.500), Ваљевском (700–1.000) и око стотину у Шабачком округу.¹⁸

Део избеглица из Херцеговине који су пребегли у Србију – претежно учесници устанка и њихове породице, као и избеглице из пограничних села у Босни, по завршетку српско-турских ратова насељени су у селима Топличког округа. По доношењу Закона о насељавању у новим окрузима 1880. године, у Топличком, као и у друга три округа припојена Србији, почело је планско насељавање избеглица.¹⁹ О насељавању нових округа у литератури је доста писано, а досељеници из Херцеговине се обично посматрају заједно са онима из Црне Горе, као „црногорско-херцеговачка“ миграциона струја.²⁰

И исељавање становништва Босне и Херцеговине у доба аустроугарске управе добило је значајну пажњу у научној литератури. Према процени Ђорђа Пејановића, тада се иселило „не мање од 30.000 до 40.000 Срба“.²¹ Осим политичких мотива за исељавање, истицани су и економски разлози. Тако је, према виђењу Хамдије Капиџића, излаз из кризе на селу тражен у исељавању уопште, а у Србију посебно: „Гласови о овој слободној држави у којој нису постојали аграрни односи ширили су се у сељачком становништву нарочито откако је црногорски исељенички талас једним дијелом кретао преко Херцеговине у Србију“.²² Незадовољство економском и политичком ситуацијом било је нарочито изражено у селима невестињског среза, у којима је покрет за исељавање јачао од 1889, а кулминирао у лето 1902. године.²³ Међутим, овом исељеничком таласу стали су на пут политички чиниоци, како у Србији, тако и у Херцеговини: и српска влада и српски прваци у Херцеговини стра-

¹⁸ Исто, 130–131. Осим ових, већих миграционих таласа, било је и мањих. Тако је крајем 1863. и почетком 1864. неколико десетина лица из Босне прешло у Подрински округ, одакле су потом упућени у унутрашњост Србије. И у пролеће 1871. у Шабачки округ прешло је 14 породица, али није познато да ли су у њему трајно остале, Исто, 157–158.

¹⁹ В. Николић-Стојанчевић, „Топлица. Етнички процеси и традиционална култура“, 198–200.

²⁰ Исто, 242–254; Вујадин Б. Рудић, „Становништво Топлице“, Топлица и Добрич, 422–428.

²¹ Ђорђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине (Београд: САНУ, Посебна издања ССХХХ, 1955), 43.

²² Hamdija Kapidžić, „Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)* (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 7.

²³ Исто, 37; Владимир Ђоровић, „Покрет сеобе Срба из Невесиња 1902. године“, Браство, XIX (1925), 188–195.

ховали су да би исељавање могло ослабити српски елемент у не-весињском крају, па су настојали да га спрече.²⁴ Бојазан да би до-сељавање српског становништва умањило његово присуство у су-седним областима, била је код српских власти присутна и раније, у време претходних миграционих таласа.²⁵ Осим тога, на миграције становништва у последњим деценијама 19. века неповољно су ути-цале и промене у привредној структури Србије – прелазак са сто-чарства на земљорадњу и, с тим у вези, недостатак слободне обра-диве земље.²⁶ О томе сведоче и савременици. Љубомир Павловић, на пример, забележио је да су у ужичком крају „до осамдесетих го-дина 19. века, до наглог обрта у привреди и окретању земљорадњи, досељавања била честа појава, а од тада су застала“.²⁷

Анализа резултата пописа становништва из 1890. године

Иако резултати пописа из 1890. и 1900. године пружају најде-таљније податке о становништву Србије рођеном у другим земља-ма, основне информације о овом демографском обележју налазе се и у пописима из 1874. и 1895. године. Зато смо на почетку овог одељка упоредили податке из ових пописа о уделу становништва рођеног у иностранству.

²⁴ Херцеговачки прваци обратили су се српској влади с молбом да осујети овај миграци-они покрет; српска влада се одазвала тој молби и изјавила да се нико из Невесиња неће примити на српско тло, В. Ђоровић, *Исто*; Н. Kapidžić, *Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju*, 37.

²⁵ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 143; Milorad Ekmečić, „Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX (1974), 113.

²⁶ Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности* (Београд: Историјски инсти-тут, 2017), 330–331.

²⁷ Љ. Павловић, „Ужичка Црна Гора“, 43.

Табела 1: Удео становништва Србије рођеног у иностранству у резултатима пописа 1874, 1890, 1895. и 1900. године²⁸

Година	Укупан број становника Србије	Број становника рођених у иностранству	Удео становника рођених у иностранству
1874	1.353.890	14.732	1,1%
1890	2.161.961	89.841	4,2%
1895	2.312.484	95.091	4,1%
1900	2.492.882	87.980	3,5%

Најмањи број становника рођених изван Србије забележен је у попису из 1874. године, док су у каснијим пописима и њихов број и удео у укупном становништву знатно већи.²⁹ Највећи удео регистрован је 1890. године (4,2%), а највећи апсолутни број пет година касније, што се може довести у везу са насељавањем територија прикљученим Србији 1878. године. У попису из 1900. године број досељеника већ опада; њихова деца рађају се у Србији и постепено улазе у категорију домицилног становништва. На основу резултата пописа из 1890, у наредној табели приказан је број становника Србије рођених у Босни и Херцеговини, упоредо са бројем оних рођених у другим земљама.

Табела 2: Становништво Србије према земљи рођења 1890. године³⁰

Земља рођења	Број становника	Удео у броју становника рођених изван Србије	Удео у укупном броју становника	Однос између пола (у процентима) М : Ж
Босна	5.369	6%	0,2%	69 : 31
Херцеговина	2.337	2,6%	0,1%	64 : 36
Стара Србија	9.461	10,5%	0,4%	65 : 35
Македонија	2.124	2,4%	0,1%	79 : 21

²⁸ „Попис људства Србије у години 1874-ој“, Државопис Србије IX (1879), 146–147; „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, Статистика Краљевине Србије, I/5 (1893), 90–93; „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године“, Статистика Краљевине Србије, XII (1898), 674–675; „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, Статистика Краљевине Србије, XXIV/2 (1905), 12–15.

²⁹ Према резултатима пописа из 1874. године, чак 87% становништва рођеног изван Србије било је досељено из Хабзбуршке монархије, док за преосталих 13% досељеника није наведена земља рођења, „Попис људства Србије у години 1874-ој“, 146–147. Будући да је Србија у то време формално још увек била у саставу Османског царства, претпостављамо да се досељеници са његових територија нису третирали као рођени у иностранству.

³⁰ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, 90–93.

Турска ³¹	27.145	30,2%	1,3%	62 : 38
Аустрија	5.329	5,9%	0,2%	55 : 45
Угарска	23.342	26%	1,1%	47 : 53
Хрватска-Славо- нија	1.220	1,3%	0,05%	64 : 36
Црна Гора	7.307	8,1%	0,3%	57 : 43
Остале земље	6.207	6,9%	0,3%	76 : 24
Укупно из стра- них земаља	89.841	-	4,1%	58 : 42
Србија	2.072.120	-	95,9%	51 : 49
Укупан број ста- новника	2.161.961	-	-	51 : 49

Структура досељеника према земљи рођења показује да је почетком деведесетих година 19. века највећи број становника рођених изван Србије стизао са југа – са северних територија Османског царства, пре свега из области Старе Србије. Већ је истакнуто да је огромна већина лица пописаних као рођена „у Турској“, у ствари потицала са простора Старе Србије. Удео досељеника са југа – из Старе Србије, Македоније и околних територија Османског царства, чинио је преко 40% укупног броја досељеника. Они су претежно били настањени у новим окрузима, прикљученим Србији 1878. године. Следили су досељеници са севера, из Хабзбуршке монархије, којих је било нешто више од 30% и који су махом били настањени у северним и северозападним крајевима Србије. Досељеници са запада – из Црне Горе, Босне и Херцеговине, били су мање бројни у односу на претходно поменути групе, а о њиховој регионалној расподе-

³¹ Треба имати у виду да је знатан број становника за које је у попису наведено да су досељени из Турске, било пореклом из Старе Србије. Наиме, према упутствима за извршење пописа 1890. године, за лица која су долазила из Османског царства требало је навести конкретну област из које су дошли – Босну, Херцеговину, Стару Србију или Македонију, а Турску навести само ако је у питању била нека друга област Царства. Приликом сређивања пописног материјала примећено је, међутим, да се о томе није водило довољно рачуна па је Турска навођена и у многим случајевима када се радило о лицима из Старе Србије. Због тога је приликом извођења пописа 1900. године пописивачима указано да на тачност ових података обратe нарочиту пажњу: „За странце треба тачно означити место рођења и у којој је држави. Погрешно је записати само да је неко лице из Турске, већ треба записати и саму покрајину у којој буде место, као: Босну, Херцеговину, Стару Србију, Македонију итд. *На ово нека пописивачи обратe особиту пажњу, јер ће се строго казнити свака непотпуност у овом погледу*“ [подвучено у оригиналу], „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, VII. Поређењем пописних резултата из 1890. и 1900. уочљиво је да је у другом попису број лица пореклом из Старе Србије био знатно већи у односу на 1890, а оних из Турске мањи.

ли ће касније бити више речи. У погледу полне структуре, већину миграната из свих области, са изузетком оних из Угарске, чинили су мушкарци, што је у складу са општим обрасцем миграција кроз историју: мушкарци су, осим породичних сеоба, често мигрирали и самостално, у потрази за послом или уточиштем, док су се жене најчешће селиле са породицом.³²

Видели смо већ да је укупан број досељеника евидентираних последњим пописом у 19. веку опао у односу на попис извршен 1890. године. Какав је био однос броја досељеника из Босне и Херцеговине у ова два пописа приказано је у наредној табели.

Табела 3: Становништво Србије рођено у Босни и Херцеговини 1890. и 1900. године³³

Земља рођења	Број становника 1890.	Удео у броју становника рођених изван Србије 1890.	Број становника 1900.	Удео у броју становника рођених изван Србије 1900.
Босна	5.369	6%	4.313	4,9%
Херцеговина	2.337	2,6%	1.713	1,9%

Број становника Србије рођених у Босни и Херцеговини се у последњој години 19. века смањило у односу на 1890. годину, како у апсолутним бројевима, тако и у уделу у становништву рођеном у иностранству, што одговара тврдњама из антропогеографске литературе да је процес насељавања западних области Србије, у којима се највише досељавало из Босне и Херцеговине, у великој мери завршен почетком 1880-их година. Регионални размештај досељеника из Босне и Херцеговине приказан је у наредној табели; попис из 1890. омогућава ову анализу на нивоу округа и срезова, али је овде, због ограниченог простора, представљен само на окружном нивоу. Упоредо са бројем досељеника из Босне и Херцеговине, при-

³² Опширније у: Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj* (Zagreb: Mate, 1999), 336–348. Већи удео жена у становништву Србије пореклом из Угарске обично се објашњава потребом за женском радном снагом (куварице, праље и сл.) у Београду и другим урбаним срединама; због преовлађујућих друштвених норми жене из Србије су ретко прихватале ове послове, па су их углавном обављале жене из суседне Монархије, видети: В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 267.

³³ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, 12–15.

казани су и подаци о укупном броју досељеника из иностранства на нивоу округа.

Табела 4: Досељеници из Босне и Херцеговине по окрузима Србије 1890.³⁴

Округ	Земља рођења			Број становника у округу
	Босна	Херцеговина	Иностранство (укупно)	
Ваљевски	1.023	421	4.018	114.517
Врањски	22	80	10.522	149.282
Крагујевачки	99	78	3.289	140.661
Крајински	18	10	2.804	91.572
Крушевачки	20	47	2.057	149.554
Моравски	25	10	2.153	160.191
Пиротски	4	10	860	120.585
Подрински ³⁵	1.866	161	5.842	176.533
Подунавски	441	55	5.784	206.966
Пожаревачки	34	8	2.757	205.029
Руднички	121	59	3.001	151.695
Тимочки	7	4	361	92.762
Топлички	125	456	20.861	121.382
Ужички	619	664	3.333	137.542
Црноречки	7	5	519	69.564
Београд	908	253	19.854	54.249
Ниш	30	16	1.826	19.877
Укупно	5.369	2.337	89.841	2.161.961

Остављајући по страни Београд, који је као највеће и најразвијеније градско насеље током читавог 19. века био имиграционо жариште, највеће усељеничко подручје после 1878. године био је југ Србије; Топлички и Врањски округ предњачили су по броју досељеника.³⁶ Досељеници из Босне су, пак, били концентрисани у запад-

³⁴ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, 90–93. Београд и Ниш, као највећи и најразвијенији градски центри, били су посебне административно-управне јединице па су и у статистичким извештајима тако третирано.

³⁵ Реорганизацијом административне управе извршене почетком 1890. године дотадашњи Шабачки округ (којег смо помињали у одељку о литератури) припојен је Подринском округу, па је попис становништва спроведен на основу нове окружне поделе, видети: *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године* (Београд: Завод за статистику 1955), 25–28.

³⁶ У раздобљу 1884–1890, просечна стопа механичког раста становништва била је знатно већа у новим окрузима Србије – 7,8 % него у старим, у којима је износила 2,8%, видети: Александра Вулетић, „Демографске карактеристике становништва нових округа

ним крајевима Србије, што је у складу с правцима миграционих кретања у претходним деценијама. Највише их је било у Подринском (1.866) и Ваљевском (1.023) округу, док их је у трећем пограничном округу – Ужичком, имајући у виду његову величину и укупан број становника, било знатно мање (619). Када се посматра њихов удео у односу на укупно становништво рођено у иностранству, досељеници из Босне чинили су готово трећину свих досељеника у Подринском округу, четвртину у Ваљевском и петину у Ужичком. Сагледано у односу на укупан број становника појединих административних јединица, највећи број досељеника из Босне био је концентрисан у Подринском и Ваљевском округу, у којима су чинили по 1% целокупног становништва, док су у Ужичком били заступљени са пола процента.

С друге стране, досељеници из Херцеговине били су најбројнији управо у Ужичком округу (664), а њихов знатан број евидентиран је и у Ваљевском округу (421). У великом броју били су присутни и у Топличком округу (456) који је у то време био област са највећом стопом имиграције у Србији – 17% становништва тог округа чинили су досељеници из других земаља. Имајући то у виду, удео херцеговачких у укупном броју досељеника у овај округ био је релативно мали – 2%; у Ужичком округу чинили су, пак, петину свих досељеника, а у Ваљевском десетину. У односу на укупан број становника поменутих округа, били су заступљени са пола процента или мање.

Имајући у виду да се досељавање херцеговачког становништва у Србију често посматра заједно са имиграцијом из Црне Горе и третира као једна – „црногорско-херцеговачка“ миграциона струја, значајно је и поређење њихове бројности у областима у којима су били најзаступљенији. Према подацима пописа из 1890. у западној Србији било је много више херцеговачких досељеника него црногорских: у сва три погранична округа – Ужичком, Подринском и Ваљевском, знатно су их премашивали по бројности. С друге стране, број црногорских досељеника био је неколико пута већи од херцеговач-

---

у време присаједињења Кнежевине Србији“, *Од турске касаве до модерног града. Преко Берлина и Версаја*, ур. Милош Јагодић (Пирот: Историјски архив у Пироту, 2018), 129–140.

ких у новим окрузима на југу земље – у Топличком и Врањском.³⁷ Расподела досељеника према полу, као и према типовима насеља – градским и сеоским, представљена је у следећој табели.

Табела 5: Досељеници из Босне и Херцеговине у окрузима Србије 1890. године: расподела према типу насеља и полу³⁸

Округ	Досељеници из Босне				Досељеници из Херцеговине			
	Градска насеља		Сеоска насеља		Градска насеља		Сеоска насеља	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Ваљевски	284	100	436	203	100	45	189	87
Врањски	11	2	2	7	3	/	42	35
Крагујевачки	51	14	27	7	36	10	23	9
Крајински	13	/	5	/	3	1	4	2
Крушевачки	5	/	11	4	18	9	11	9
Моравски	13	9	3	0	5	0	3	2
Пиротски	2	/	1	1	5	2	3	/
Подрински	639	317	575	335	61	17	61	22
Подунавски	48	17	300	76	9	/	40	6
Пожаревачки	15	3	14	2	5	/	3	/
Руднички	33	12	44	32	17	9	23	10
Тимочки	7	/	/	/	4	/	/	/
Топлички	7	2	61	55	8	9	216	223
Ужички	121	101	215	182	210	170	157	127
Црноречки	2	/	3	2	2	/	3	/
Београд	726	182	/	/	216	37	/	/
Ниш	26	4	/	/	10	6	/	/
Укупно	2.003	763	1.697	906	712	315	778	532

Број досељеника из Босне био је нешто већи у градским него у сеоским насељима.³⁹ Највише их је било у Београду, а потом у варошима и варошицама Подринског округа; у овом округу, град-

³⁷ У Ужичком округу досељеника из Црне Горе било је 201, што је више него троструко мање од оних из Херцеговине, а било их је знатно мање и у Ваљевском (270) и Подринском округу (76). У Топличком округу црногорских досељеника било је 2.575 – готово шест пута више него херцеговачких; такође их је било у великом броју у још једном новом округу – Врањском (2.417), док је херцеговачких било мање од стотину, *исто*.

³⁸ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, 90–93.

³⁹ Посматрани у целини, досељеници су у старим окрузима чинили 18% становништва у градским срединама, а у руралним само 1%. У новим окрузима ситуација је била нешто другачија: досељавање је било нешто интензивније у сеоским срединама, у којима је на досељенике отпадало 8,4% становништва, док је у градским срединама њихово учешће било нешто мање – 7,4%, „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, XL.

ско становништво пореклом из Босне било је бројније од сеоског. У осталим окрузима који су имали значајну имиграцију из Босне – Ваљевском, Ужичком и Подунавском, број досељеника у селима био је већи од оног у градским срединама. С друге стране, у појединим окрузима централне и источне Србије, у којима је број досељеника из Босне био релативно мали, њихово присуство било је веће у градским насељима. У источној и југоисточној Србији забележен је веома мали број досељеника из Босне, нарочито у руралним срединама: у селима Тимочког округа није забележен ниједан, док је веома мали број њих живео у Пиротском и Црноречком округу, као и у селима Врањског и Моравског округа.

У погледу полне структуре, досељеници из Босне пратили су уобичајени демографски образац: несразмера између броја мушкараца и жена била је најизраженија у урбаним насељима. У потрази за послом, мушкарци су у градске средине чешће долазили сами, док су се у сеоским чешће насељавали породично. Највећа несразмера у полној заступљености забележена је у Београду, који је као највеће урбано насеље самцима нудио највише пословних прилика. С друге стране, најмање разлике у броју мушкараца и жена евидентирани су у селима Ужичког, Топличког и Рудничког округа, што говори у прилог томе да је у овим областима преовладавало породично досељавање.

Нешто већи удео досељеника из Босне у градским него у сеоским срединама у попису из 1890. године могао би да наведе на закључак да је у миграционим процесима током последњих деценија 19. века досељавање у градске средине постепено преузимало примат над досељавањем у сеоске. Међутим, тај закључак оповргавају резултати пописа из 1900. године: број досељеника из Босне у руралним срединама тада је надмашио број досељеника у градским насељима. Смањење броја досељеника између два пописа, које је било приметно и у сеоским срединама, у градским срединама било је још више изражено. И док су 1890. досељеници из Босне у градским срединама чинили 6,3% становништва пореклом из других земаља, деценију касније тај удео је опао на 4,8%. И у Београду, као

највећем и за досељенике најпривлачнијем урбаном центру, забележен је пад у броју досељеника из Босне – са 908 опао је на 753.⁴⁰

За разлику од досељеника из Босне, они из Херцеговине били су присутнији у сеоским него у градским насељима. Томе је првенствено допринело њихово интензивно насељавање у Топличком округу после 1878. године, које је било руралног карактера. Занимљиво је и да је у Топличком округу евидентиран нешто већи број жена него мушкараца херцеговачког порекла, како у сеоским, тако и у градским насељима. У Ужичком округу, у којем је концентрација досељеника из Херцеговине била највећа, њихов број је био већи у варошима него у селима, док је у Ваљевском округу, слично као и у случају досељеника из Босне, преовладавало рурално насељавање.

Године 1890. у Србији је било 71 градско насеље, разврстано у три категорије: градове, вароши и варошице. Само два највећа урбана центра – Београд и Ниш, имала су статус града. Статус вароши имало је 19 насеља: то су била окружна средишта (укључујући и средишта расформираних округа), док су сва остала градска насеља спадала у варошице. У наредној табели приказана је расподела досељеника из Босне и Херцеговине у десет градских насеља у којима је регистрован њихов највећи број.⁴¹

Табела 6: Број досељеника из Босне и Херцеговине у градским насељима Србије 1890. године⁴²

Насеље	Укупан број становника	Број досељеника из Босне				Број досељеника из Херцеговине			
		М	Ж	Свега	Удео	М	Ж	Свега	Удео
Београд	54.249	726	182	908	1.7%	216	37	253	0.5%
Шабач	9.669	493	240	733	7.6%	38	9	47	0.5%
Ужице	6.627	94	89	183	2.8%	193	163	356	5.4%
Ваљево	6.006	126	50	176	2.9%	86	45	131	2.2%
Обреновац	2.303	103	31	134	5.8%	9	/	9	0.4%
Лозница	2.890	69	32	101	3.5%	18	8	26	0.9%
Лешница	1.149	58	41	99	8.6%	2	/	2	0.02%
Уб	1.219	55	19	74	6.1%	5	/	5	0.4%
Крагујевац	12.669	42	13	55	0.4%	32	10	42	0.3%

⁴⁰ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, 13.

⁴¹ Приликом рангирања насеља као критеријум је узет број досељеника из Босне.

⁴² „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, 4–5.

Ниш	19.877	26	4	30	0.1%	10	6	16	0.08%
Остала град-ска насеља	169.808	211	62	273	0.2%	103	37	140	0.08%
Укупно	286.466	2.003	763	2.766	1%	712	315	1.027	0.4%

Регионална расподела досељеника из Босне по градским центрима углавном се поклапала са њиховим укупним присуством у појединим деловима земље. Највећи број досељеника из Босне настанио се у највећем и најразвијенијем урбаном насељу – Београду, а затим у варошима западне Србије – првенствено у Шапцу, потом Ужицу, Ваљево и Лозници. Њихов број био је знатан и у варошицама – Лешници у западној Србији, као и у онима ближе унутрашњости – Обреновцу и Убу. Иако су у то време Ниш и Крагујевац по величини били друго и треће градско насеље у Србији, у њима је забележен тек мањи број досељеника из Босне.

И градско становништво пореклом из Херцеговине било је концентрисано у западној Србији. Најбројније је било у Ужицу, где је евидентирано више Херцеговаца него у престоници. По бројности херцеговачких досељеника потом је следило Ваљево, док је њихово присуство у Шапцу било осетно мање у поређењу са досељеницима из Босне.

О досељеницима из Босне и Херцеговине у другој половини 19. века оставили су спомена и савременици миграторних кретања. Тако се Љубомир Павловић између два светска рата присећао досељеника у Ваљево, са којима је имао додира током свог школовања у тамошњој гимназији, седамдесетих година 19. века:

„Кроз целу шесту и седму деценију делимично пристизали су досељеници из Босне, Херцеговине и Црне Горе. Општина је изреда примала по својим селима и на својим имањима насељавала или пуштала да се селе и насељавају по суседним селима. Досељеници су примани свесрдно. Многи од нас је слушао од старијих досељеника да их нико није тако предусредљиво предусретао као Ваљево [...]. Вредно је напоменути и ово да је 1861. године Ваљево примило у своју средину Јовету Тодића, који је 1858. дигао уз припомоћ проте Стевана Аврамовића у Босанској Посавини аграрну буну. Јовета је живео у Ваљево и ту је сахрањен мало пре Балканског рата.

Уз Јовету је Ваљево примило и по Брђанима као обичне раднике населили неке његове сроднике и данас је доста Ваљеваца њихових потомака.⁴³

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Статистички чланци и публикације

Гавриловић Јован, „Прилог за географију и статистику Србије“, *Гласник Друштва српске*

словесности III (1851), 186–191.

„Попис људства Србије у години 1863“, *Државопис Србије* 2 (1865), 12–17.

„Попис људства Србије у години 1866“, *Државопис Србије* 3 (1869), 47–115.

„Попис људства Србије у години 1874-ој“, *Државопис Србије* IX (1879), 1–153.

„Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године“, *Статистика Краљевине Србије*, I/5 (1893).

„Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године“, *Статистика Краљевине Србије*, XII (1898).

„Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, *Статистика Краљевине Србије*, XXIV/2 (1905).

Објављени извори

Кесмановић Илија, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, (Sarajevo: Naučno društvo SR BiH 1964).

Крстић Никола, *Дневник. Јавни живот I*, приредио Милош Јагодић, (Београд: Завод за уџбенике 2005).

Литература

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, (Београд: Завод за статистику, 1955).

Вулетић Александра, „Демографске карактеристике становништва нових округа у време присаједињења Кнежевине Србији“, *Од турске*

⁴³ Љубомир Павловић, „Ваљево и Ваљевци“, *О Ваљевоу и Шапцу. Изабрани списи*, пр. Љубисав Андрић (Ваљево: Радио Ваљево 1990), 68. У оригиналном тексту је, омашком, као година избијања аграрне буне у Босни наведена 1865. година.

- касабе до модерног града. Преко Берлина и Версаја*, ур. Милош Јагодић, (Пирот: Историјски архив у Пироту, 2018), 129–140.
- Иста, „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века“, *Држава и политике управљања*, ур. Петар В. Крестић, Београд: Историјски институт 2017, 227–246.
- Wertheimer-Baletić Alica, *Stanovništvo i razvoj*, (Zagreb: Mate, 1999).
- Делић Нино, „Структура становништва Босне и Херцеговине као политичко питање у времену Велике источне кризе“, *Српски историјски часопис*, 8 (2025): 37–59.
- Екмеčić Milorad, „Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX (1974): 101–136.
- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, (Београд: Историјски институт, 2004).
- Исти, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2008).
- Јовановић Владимир, Вулетић Александра, Самарџић Момир, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, (Београд: Историјски институт, 2017).
- Каpidžić Hamdija, „Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 5–44.
- Николић-Стојанчевић Видосава, „Топлица. Етнички процеси и традиционална култура“, *Топлица и Добрич, Насеља и порекло становништва*, ур. Б. Челиковић, (Београд: Службени гласник, САНУ, 2018), 161–357.
- Павловић Љубомир, „Ужичка Црна Гора“, *Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Б. Челиковић. (Београд: Службени гласник САНУ, 2010), 7–207.
- Исти, „Ваљево и Ваљевци“, *О Ваљеву и Шапцу. Изабрани списи*, пр. Љубисав Андрић, (Ваљево: Радио Ваљево 1990), 48–69.
- Пејановић Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: САНУ, Посебна издања ССХХХ, 1955).
- Рудић Вујадин Б., „Становништво Топлице“, *Топлица и Добрич. Насеља и порекло становништва*, ур. Б. Челиковић, (Београд: Службени гласник, САНУ 2018), 359–443.
- Ђоровић Владимир, „Покрет сеобе Срба из Невесиња 1902. године“, *Братство*, XIX (1925): 188–195.
- Šljivo Galib, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik*, X (1989): 19–42.

MIGRANTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SERBIA AT THE END OF THE 19th CENTURY: AN ANALYSIS OF THE 1890 POPULATION CENSUS

Summary: *The 1890 population census of the Kingdom of Serbia provides a valuable source for examining migration from Bosnia and Herzegovina and situating it within the broader context of late 19th-century settlement patterns. According to the census, 5,369 individuals born in Bosnia and 2,377 born in Herzegovina were recorded as residents of Serbia, together accounting for 8.6% of the country's foreign-born population. Their regional distribution, analyzed here at the district level, indicates the highest concentrations in western Serbia – most notably in the Podrinje, Užice and Valjevo districts. This spatial pattern reflects both the geographical proximity of these areas to Bosnia and Herzegovina and the continuity of well-established migration routes from earlier decades. Persons of Bosnian origin were particularly numerous in the Podrinje and Valjevo districts, whereas immigrants from Herzegovina were prevalent in the Užice district. A significant presence of Herzegovinian migrants was also recorded in the Toplica district, which emerged as an immigration hub following its annexation to Serbia in 1878. The distribution of migrants by type of settlement reveals an almost even balance between urban and rural areas. Migrants from Bosnia were somewhat more concentrated in urban environments, while those from Herzegovina predominantly settled in rural communities. The gender composition of this population followed general migration patterns: men predominated, with the gender imbalance being most pronounced in towns.*

Key words: *Bosnia, Herzegovina, Serbia, population, migrations, censuses, immigrants, 19th century.*

